

УДК 159.6

Н. П. Кулеша

ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ СТУДЕНТІВ ІЗ ДИСТАНТНИХ СІМЕЙ ДО УМОВ НАВЧАННЯ У ВНЗ ЯК ЕТАП ОСОБИСТІСНОГО І ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ

У статті висвітлена проблема психологічної адаптації студентів із дистантних сімей до умов навчання у вищому навчальному закладі як етап особистісного та професійного розвитку, також розглядається сутність поняття «психологічної адаптації». Репрезентуються професійно-особистісні якості студента.

Ключові слова: соціалізація, адаптація, студент, дистантна сім'я, особистісний розвиток, навчання.

В статті освещена проблема психологической адаптации студентов с дистантных семей к условиям обучения в ВУЗ как этап личностного и профессионального развития, также рассматривается сущность понятия «психологической адаптации». Представляются профессионально-личностные качества студента.

Ключевые слова: социализация, адаптация, студент, дистантная семья, личностное развитие, обучение.

The article deals with the problem of psychological adaptation of students from families to distant learning environments in higher education as a stage of personal and professional development. The essence of the concept of «psychological adaptation» is revealed. Moreover, professional and personal qualities of the student are represented.

Keywords: socialization, adaptation, student, distant family, personal development and training.

Постановка проблеми. В останні роки стало зрозумілим, що проблема психологічної підтримки студентів у період їхньої адаптації до умов навчання у ВНЗ становить певні завдання: це аналіз закономірностей адаптації студентів у період їх входження в освітній простір ВНЗ; це визначення процесу адаптації як психологічного, соціального, біологічного феномена.

Розгляд поняття «адаптація» студентів до умов навчання у ВНЗ в контексті їх особистісного і професійного розвитку дозволяє зробити аналіз і порівняння таких категорій, як «адаптація» і «розвиток особистості».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У розвиток сучасної природничо-наукової теорії адаптації в біології, фізіології й медицині великий внесок зробили вітчизняні й закордонні вчені П. К. Анохін, Р. М. Баєвський, М. М. Василевський, Ф. З. Меєрсон, Г. Сельє та ін. Фундаментальні питання соціально-психологічної адаптації особистості висвітлені в працях вітчизняних дослідників О. О. Балл, Ф. Б. Березін, Л. І. Божович, Г. С. Костюк, О. М. Леонтєв, О. І. Медведєв, О. О. Налчаджян, В. А. Петровський та ін. і закордонних Е. Еріксон, Ж. Піаже, З. Фрейд та ін. Пильну увагу фахівців привертає період адаптації студента до умов навчання у ВНЗ В. О. Андрєєва, С. О. Гапонова, Р. О. Нізамов та ін. Дослідження процесу адаптації студентів до умов ВНЗ 90-х років носять індивідуально-орієнтований характер Л. М. Мітіна, Г. М. Мкртчян, О. Є. Чирікова, М. В. Молоканов, Н. В. Макаренко, Д. В. Оборіна та ін. Тут акцент ставиться не на самому процесі адаптації, а на змінах, що зазнає особистість у процесі адаптації. Проблема дистантних сімей висвітлено у працях О. Безпалько, К. Б. Левченко, Ф. А. Мустаєвої, В. С. Торохтія, І. М. Трубавіної, Д. І. Пенішкевич та ін. Не зважаючи на значну увагу до цього питання, серед дослідників відсутнє однозначне розуміння феномена адаптації, а відтак, чинників та умов її успішного протікання, зокрема у студентів із дистантних сімей.

Метою статті є характеристика психологічної адаптації студентів із дистантних сімей до умов навчання у вищому навчальному закладі як етап професійного та особистісного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Існує безліч визначень адаптації – від таких, що мають загальний, дуже широкий зміст, до тих, що обмежують сутність адаптаційного процесу явищами одного з рівнів (наприклад, специфічний процес пристосування аналізаторів до дії подразника).

Розгляд адаптації людини на природному рівні припускає виділення біологічної, фізіологічної і психологічної адаптації [3].

У розвиток сучасної природничо-наукової теорії адаптації в біології, фізіології й медицині великий внесок зробили вітчизняні й закордонні вчені П. К. Анохін, Р. М. Баєвський, С. Ю. Головін, М. М. Василевський, Ф. З. Меєрсон, Г. Сельє та ін.

С. Ю. Головін наводить таке визначення поняття «адаптація». Адаптація – це пристосування будови і функцій організму, його органів і клітин до умов середовища, спрямоване на збереження гомеостазу. Одне з центральних понять біології; широко використовується в теоретичних концепціях, що трактують взаємовідносини індивіда і середовища як процеси гомеостатичного рівноваження [13].

Згідно з думкою Ф. Г. Меєрсона, адаптація представляє собою процес пристосування організму до зовнішнього середовища або до змін, що відбуваються у самому організмі. На його думку, крім генотипової адаптації, що виробилася в процесі еволюції і передається в спадщину, існує і фенотипова адаптація, яка здобувається в ході індивідуального життя [14].

Сучасне тлумачення адаптації є продуктивним при розгляді феноменів психологічної і соціальної адаптації в психології.

Фундаментальні питання соціально-психологічної адаптації особистості висвітлені в працях вітчизняних дослідників: О. О. Балл, Ф. Б. Березін, Л. І. Божович, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, О. І. Медведєв, О. О. Налчаджян, В. А. Петровський та ін.) і закордонних (Е. Еріксон, Ж. Піаже, З. Фрейд та ін.).

У неофрейдистському напрямі адаптація розглядається в контексті соціальної активності особистості. Сучасні психоаналітики широко використовують введені ще З. Фрейдом поняття «алопластичних» і «аутопластичних» змін і відповідно розрізняють два різновиди психологічної адаптації:

1) алопластична адаптація досягається тими змінами в зовнішньому середовищі, які людина здійснює для приведення його у відповідність зі своїми потребами;

2) аутопластична адаптація забезпечується змінами особистості (її структури, умінь, навичок та ін.), за допомогою яких вона пристосовується до середовища [16].

Представники діяльнісного підходу в психології доводили, що адаптація людини детермінована не лише суб'єктивними психологічними чинниками, а й соціальними, соціально-психологічними. Діяльність, на їхню думку, являє собою таку форму зв'язку живого організму з навколишнім середовищем, специфічною особливістю якої є свідоме, активне перетворення навколишнього світу. Адаптація – процес встановлення оптимальної відповідності особистості й навколишнього середовища в ході здійснення властивої людині діяльності. Цей процес дозволяє індивіду задовольняти актуальні потреби і реалізовувати пов'язані з цим важливі цілі, забезпечуючи водночас відповідність психічної діяльності людини, її поведінки вимогам середовища. Адаптація здійснюється в процесі соціалізації особистості, в ході її індивідуального розвитку, трудового і професійного становлення [2, с. 11].

Серед робіт психоаналітичного напрямку варто ще виділити концептуальний підхід Е. Еріксона, на думку якого, у системі «індивід – середовище» однією стороною адаптаційної взаємодії є конфлікти і захисти, а іншою – співробітництво і гармонія. При цьому він висуває положення про взаємне безупинне пристосування індивіда і суспільства. Процес адаптації в його концепції описується формулою: *суперечності – тривога – захисні реакції індивіда і середовища – гармонійна рівновага чи конфлікт*. Таким чином, Е. Еріксон розглядає конфлікт як один із можливих результатів взаємодії індивіда і середовища в тому випадку, коли захисні реакції організму і «вчинки» середовища виявляються недостатніми для відновлення порушеної гомеостатичної рівноваги [1].

Істотний внесок у розробку широкого розуміння адаптації був зроблений Ж. Піаже. У біології і у психології, відповідно до його концепції, адаптація розглядається як єдність протилежно спрямованих процесів: акомодатії й асиміляції. Перший з них (його, по суті, позначають терміном «адаптація», уживаючи його у вужчому змісті), забезпечує модифікацію функціонування організму чи дій суб'єкта відповідно до властивостей середовища. Другий процес змінює ті чи інші компоненти цього середовища, переробляючи їх відповідно до структури організму чи включаючи в схему поводження суб'єкта. Зазначені процеси тісно зв'язані між собою й опосередковують один одного. Маючи на увазі все зазначене вище, можна було б визначити адаптацію як «рівновагу між асиміляцією та акомодатією, або, що, по суті, одне і те ж, як рівновагу у взаємодії суб'єкта й об'єктів» [17].

З погляду Ф. Б. Березіна, психологічна адаптація відіграє вирішальну роль у підтримці адекватних співвідношень у системі «індивідуум – середовище» і визначається як «...процес встановлення оптимальної відповідності особистості і навколишнього середовища в ході здійснення властивої людині діяльності, що дозволяє індивіду задовольняти актуальні потреби і реалізовувати зв'язані з ними значущі цілі (при збереженні психічного і фізичного здоров'я), забезпечуючи в той же час відповідність психічної діяльності людини, її поводження вимогам середовища» [6, с. 157].

Ф. Б. Березін виділяє такі рівні психологічної адаптації:

– індивідуально-психологічний рівень містить у собі особистісні й типологічні особливості людини, її актуальні стани (мотивація, здібності, рівень розвитку самосвідомості, самоконтроль, самооцінка, саморегуляція, темперамент, особливості емоційної й інтелектуальної сфери і т.ін.) На цьому рівні здійснюється підтримка психічного гомеостазу, збереження психічного здоров'я;

– соціально-психологічний рівень містить у собі особливості мікросоціальної взаємодії. На цьому рівні здійснюється формування адекватної міжособистісної взаємодії, облік експектації оточення, досягнення соціально-значущих цілей. На цьому рівні виділяються такі основні типи адаптаційного процесу: перший тип, що характеризується активним впливом на соціальне середовище, і другий тип, що характеризується пасивним пристосуванням (конформістським прийняттям цілей і орієнтацій групи). Ці типи адаптаційного процесу формуються залежно від структури потреб і мотивів індивіда та виявляються в процесі групової і міжособистісної взаємодії [6].

Розкриваючи далі сутність процесу адаптації, Г. О. Балл вважає, що при розгляді поняття адаптації необхідно виходити з універсального характеру тенденції до встановлення рівноваги між компонентами реальних систем. Він підкреслює, що тенденція до досягнення рівноваги, у якій знаходить один із проявів принцип закономірності буття, має місце на всіх рівнях розвитку матерії, охоплює усі форми її руху, від фізичної до соціальної. Разом з тим, Г. О. Балл аргументовано доводить, що категорія адаптації застосовна і до аналізу процесу розвитку особистості, її психологічних механізмів. Це положення автора ґрунтується на розумінні адаптації як процесу, що має гомеостатичну і гомеоретичну спрямованість, тобто процесу, спрямованого не тільки на збереження і відтворення деякого заздалегідь даного відношення, а й на вихід за рамки наявної психологічної ситуації [5].

Розглядаючи цю проблему, Л. І. Божович вказує на залежність характеру адаптації від стадії онтогенезу. На його ранніх етапах психічні особливості і якості виникають шляхом пристосування дитини до вимог навколишнього середовища. Але, виникнувши таким чином, вони потім здобувають самостійного значення й у порядку зворотного впливу починають визначати наступний розвиток [7]. Автор зазначає, що дитина не просто пристосовується до наявної ситуації, а на основі якостей особистості, які раніше сформувалися, вона так чи інакше переломлює впливи середовища і (свідомо чи несвідомо) займає стосовно нього визначену внутрішню позицію. У процесі формування свідомої регуляції поведінки усі усвідомлені цілі більшою мірою контролюють і направляють акомодативну й асимілятивну активність суб'єкта, який розвивається. На досить високому рівні розвитку остання знаходить вираження в тому, що суб'єкт перетворюється у творця цього досвіду з істоти, що засвоює накопичений людством соціальний досвід [7].

Говорячи про адаптацію окремого індивіда, мимовільно підкреслюється унікальний характер процесу адаптації: адаптація однієї людини ніколи не буде копією адаптації іншого. Соціальні зміни викликають у людей різну реакцію: одні приймають і радіють нововведенням, другі ставляться до них насторожено, а треті вважають їх пагубними. Проте за всім цим різноманіттям стоять типові способи поведінки, тобто можна виділити типи адаптації. Під типом адаптації розуміється структурно-організована сукупність щодо стійких соціально-психологічних характеристик особистості, що забезпечують реалізацію життєво важливих потреб. Більшість людей проявляють різні типи адаптації в різних ситуаціях, але якийсь один із них домінує. Це зумовлене суб'єктивною оцінкою конкретної ситуації з погляду можливості/неможливості реалізації життєво важливих потреб [8; 9].

Аналіз наукової літератури показує, що адаптація і розвиток особистості можуть розглядатися в єдності як складові процесу соціалізації особистості. Це дозволяє розглядати адаптацію студентів до освітніх умов вишу як ступінь їхньої соціалізації, у ході якої відбувається не тільки інтеграція майбутніх фахівців у соціумі, а й їхній професійний і особистісний розвиток, самореалізація [3].

У процесі навчання студент знаходить особистісні якості, властиві професіоналу, який відповідає потребам суспільства, що прагнуть сформувати соціальні стереотипи і стандарти, у тому числі й професійні.

Існує тенденція формулювати мету навчання у виші як модель особистості майбутнього фахівця, до якої входять професіограми і кваліфікаційні характеристики. При цьому вдосконалення цих моделей йде шляхом розширення в них обсягу і деталізації професійних знань і вмінь. Такий підхід до цілей (або їх моделі) вимагає аналізу стану знань, проектування їхнього розвитку, але не припускає одночасного розвитку особистості майбутнього професіонала в цілому [3].

Важливість орієнтації на розвиток особистості в процесі аналізу адаптації у ВНЗ свідчать сучасні дослідження, насамперед у вітчизняній психології.

Під час навчання у вищому навчальному закладі особистість вирішує питання про пріоритетність своїх життєвих цінностей, намічає найближчі і перспективні цілі Є. Ф. Зеєр, Л. М. Мітіна, Н. С. Пряжников й ін. Також такі вчені як О. М. Грачова, Є. О. Климов, О. О. Реан, В. С. Собкін, О. Р. Фонарьов, відзначають, що відбувається поєднання можливостей людини і вимог професії. Від успішності цього періоду, емоційної привабливості багато в чому залежить формування і зміцнення професійної мотивації, подальший професійний і особистісний розвиток людини [3, с. 15].

Одним із важливих шаблів етапу професійної підготовки є процес адаптації до умов ВНЗ, тому що саме в цей момент людина перебуває у складній ситуації знайомства з новими формами діяльності, спілкування, дозвілля, співвідносить свої сподівання з реальною дійсністю. Відповідно до досліджень В. П. Кондратьєвої, близько 7% студентів узагалі не можуть адаптуватися до вишу, приблизно 10% адаптуються тільки до кінця 4-го – початку 5-го курсу, приблизно 85,3% студентів відчують труднощі адаптації до середини 3-го курсу. Тривала психологічна напруга, викликана ситуацією невизначеності, у якій опинилася особистість, що відчуває труднощі у встановленні контактів у новій соціальній ситуації, призводить до того, що більшість неадаптованих студентів переносять негативне ставлення до соціальної ситуації вишу на обрану професійну діяльність чи знижує до неї інтерес [3].

У зв'язку з цим пильну увагу фахівців привертає період адаптації студента до умов ВНЗ: Д. О. Андрусєва, С. О. Гапонова, Р. О. Нізамов і ін.

Поряд із чинниками, що впливають на процес адаптації, виділяються його аспекти. Р. Р. Бибріх зауважує, що психологічна адаптація студентів до навчального процесу у ВНЗ включає низку аспектів:

а) соціально-педагогічний: пристосування до нової дидактичної ситуації, що відрізняється від шкільної формами і методами організації навчального процесу (збільшення обсягу навчального матеріалу, підвищення самостійності і т.д.);

б) соціально-психологічний: засвоєння нових соціальних норм, встановлення і підтримка певного соціального статусу в новому колективі (переключення уваги з навчання на спілкування, хворобливі переоцінки самих себе);

в) мотиваційно-особистісний: формування позитивних навчальних мотивів і особистісних якостей майбутніх фахівців [10, с. 18].

Уперше робиться спроба розгляду процесу адаптації в тимчасовій перспективі. Н. Ф. Головатий пропонує виділити три періоди в процесі адаптації:

- попередній – період абітурієнтства і зарахування до ВНЗ;
- загальнонаукова адаптація – адаптація до навчального процесу в цілому;
- безпосередня адаптація до майбутньої професії – старші курси, вивчення конкретної спеціальності, виробнича практика [9].

Завдяки відсутності цілеспрямованого ідеологічного підходу дослідники 70-х – 80-х рр. більш конкретно розглядають процес адаптації, прагнучи не тільки позначити чинники, що впливають на хід адаптації, а й простежити саму динаміку процесу.

Поряд із дослідженням адаптації студентів робилися кількарізові спроби визначення поняття адаптації до ВНЗ.

Т. О. Проворова визначає адаптацію як об'єктивний процес, який зумовлений взаємодією двох компонентів, що утворюють систему. З одного боку – людина зі своїми потребами і здібностями, з іншого боку – організація (ВНЗ, факультет, група), що має певні можливості для задоволення потреб особистості за умови виконання нею (особистістю) певних вимог, що впливають з цілей і завдань, поставлених перед колективом [12]. Це визначення в узагальненій формі розкриває сутність процесу адаптації до ВНЗ, але відзначається надмірною ускладненістю сприйняття.

Розглядаючи, проблему адаптації студентів із дистантних сімей до умов ВНЗ, у першу чергу проаналізуємо, феномен дистантної сім'ї.

Під дистантною сім'єю ми розуміємо таку сім'ю, яка характеризується особливими умовами сімейного життя, пов'язаного з перебуванням одного (чи обох) з батьків за межами країни.

Особливостями дистантної сім'ї є:

- роздільне проживання членів сім'ї (як правило, батьки чи один з них працюють за кордоном); відокремлення місця праці від домівки;
- зміна ціннісних орієнтацій; порушення сімейної рівноваги;
- розпад сімейних зв'язків;
- надання переваги одній із сімейних функцій (економічній) [19].

Дискомфортність психологічного клімату сім'ї може стати причиною нервово-психічних розладів та формування неадекватної самооцінки у дітей. Основними ознаками паталогічної дистантної сім'ї є:

- невиконання членами подружжя своїх родинних обов'язків, небажання працювати, допомагати, прагнення жити за рахунок інших;
- зовнішнє благополуччя за умов психологічного сирітства дітей і відчуженості подружжя, переважання матеріальних цінностей та погоня за ними всупереч усім моральним принципам;
- фрустрація та депривація членів подружжя, критичний стан крайнього відчаю, безпорадності у разі безробіття, нереалізованості, матеріальної незабезпеченості;
- безпорадність старшого покоління у вихованні підлітків чи педагогічно занедбаних дітей в умовах тривалої відсутності одного чи двох з батьків;
- подружні зради, атмосфера обману;
- небажання та невміння організувати змістовне дозвілля, здоровий і корисний відпочинок [20, с. 57].

Зважаючи на характер функціонування дистантної сім'ї та її складу, можна стверджувати, що вона схожа на неповну сім'ю через неспроможність виконувати свої функції, особливо у питаннях соціалізації дітей. Природно студент потребує тісного емоційного контакту з батьками, відсутність якого створює незадоволеність життєво важливої потреби в любові, а це обертається в поведінці агресивністю, імпульсивністю, роздратованістю, стурбованістю, симптомами боязливості, почуттям ворожості, підвищеним рівнем тривожності та ін.

В умовах дистантної сім'ї, у зв'язку з відсутністю одного, а інколи й обох батьків, простежується зміна системи стосунків між батьками та дітьми, що не може не вплинути на систему сім'ї в цілому, адже структура взаємостосунків між батьками та дітьми окреслює норми, правила, зразки поведінки студентів, тобто якість їхнього соціального досвіду, що впливає на емоційні стосунки та взаємини з іншими людьми.

Особливо болісно проживають «тимчасову втрату батьків» саме студенти, коли «вже не діти», але «ще не дорослі» вибудовують власні ціннісні орієнтації, визначаються зі стилем життя.

Природно студент потребує тісного емоційного контакту з батьками, у дистантних сім'ях відсутність якого створює незадоволеність життєво важливої потреби в любові, а це обертається в поведінці студента агресивністю, роздратованістю, стурбованістю, симптомами боязливості і тривожності. Часто студент не вміє реалізувати свій інтелект, що за нормальних умов може відбуватися значно ефективніше. У студентів з дистантних сімей вони є соціально сміливими, готовими мати справу із незнайомою для них ситуацією. Тривала відсутність батьків змушує студентів швидше дорослішати та щоразу взаємодіяти все з більшою кількістю незнайомих людей.

Студенти із дистантних сімей орієнтуються на думку навколишніх, прагнуть належати до групи, тим самим проявляють високу конформність, відчувають страх бути соціально неприйнятним та відкинутим. Такі результати є наслідком того, що студент знаходиться у неповній сім'ї, де відчуття самотності трансформується і на відносини з навколишнім середовищем, також обмеження мотивації студентів з дистантних сімей, її одноманітність і прив'язаність до непосредної життєвої ситуації спричиняє формування ціннісних орієнтацій, пов'язаних із задоволенням потреб сьогодення або найближчого майбутнього.

З огляду на наявні визначення процесу адаптації студентів із дистантних сімей, ми пропонуємо розглядати, як процес пристосування особистісних якостей до умов ВНЗ і формування на цій основі нових психологічних значущих якостей, що забезпечують реалізацію особистісного потенціалу студента.

Висновки. Аналіз теоретичних джерел з цієї проблеми дозволяє підсумувати, що психологічна адаптація студентів із дистантних сімей у просторі ВНЗ – це складне явище, яке має різні проблеми: перебіг процесу адаптації здебільшого залежить від особистісних якостей людини, які своєю чергою, змінюються в процесі адаптації; процес адаптації до вишу впливає на розвиток особистості професіонала.

Перспективами подальших досліджень у цій сфері є напрацювання експериментального інструментарію дослідження психологічної адаптації студентів із дистантних сімей до умов навчання у ВНЗ.

Література:

1. Абрумова А. Р. Анализ состояний психологического кризиса и их динамика / А. Р. Абрумова // Психологический журнал. – 1985. – Т. 15. – № 6. – С. 107–115.
2. Абульханова-Славская К. А. Типология активности личности / К. А. Абульханова-Славская // Психологический журнал. – 1985. – Т. 15. – № 5. – С. 3–19.
3. Алексеева Т. Психологічні фактори та прояви процесу адаптації студентів до навчання у вищому навчальному закладі : дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Алексеева Тетяна Валентинівна. – К., 2004. – 176 с.
4. Ананьев Б. Г. О методах современной психологии / Б. Г. Ананьев // Психодиагностические методы в комплексном лонгитюдном исследовании студентов / под ред. А. А. Бодалева. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. – С. 12–36.
5. Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Г. А. Балл // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 92–100.
6. Березин Ф. Б. Методика многостороннего исследования личности (структура, основы интерпретации, некоторые области применения) / Ф. Б. Березин, М. П. Мирошников, Е. Д. Соколова. – М. : Фолиум, 1994. – 175 с.
7. Божович Л. И. Проблемы формирования личности / Л. И. Божович. – М. : Институт практической психологии, Воронеж : НПО «МОДЭК», 1995. – 235 с.
8. Георгиевский А. Б. Эволюция адаптаций: историко-методологическое исследование / А. Б. Георгиевский. – Л., 1989.
9. Головатый Н. Ф. Студент: путь к личности / Н. Ф. Головатый. – М. : МГУ, 1982. – 142 с.
10. Дичев Т. Г. Проблемы адаптации и здоровья / Т. Г. Дичев. – М. : Наука, 1976. – 114 с.
11. Маслоу А. Самоактуализация. Психология личности. Тексты / А. Маслоу. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 304 с.
12. Медведев А. И. Учение об адаптации и его значение для военной медицины / А. И. Медведев // Актовая речь. – М. : Изд-во РУДН, 1983. – С. 25–28.
13. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг / Л. А. Петровская. – М. : МГУ, 1989. – 137 с.
14. Психологическое обеспечение социального развития человека / под ред. А. А. Крылова. – Л. : ЛГУ, 1989. – 149 с.
15. Реан А. А. Психологический анализ уровня удовлетворенности избранной профессией / А. А. Реан // Вопросы психологии. – 1988. – № 2. – С. 83–87.
16. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции / З. Фрейд. – М. : Наука, 1991. – 455 с.
17. Бохонкова Ю. Деякі методологічні аспекти аналізу закономірностей адаптації студентів-першокурсників до умов навчальних закладів / Ю. Бохонкова // Освіта на Ліганщині. – 2006. – № 1. – С. 15–18.
18. Клочек Л. В. Психологічні проблеми соціалізації особистості в період юності / Л. В. Клочек // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / за ред. С. Д. Максименка. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2008. – С. 147–158.
19. Гордієнко Н. В. Дистантна сім'я трудових мігрантів: ризики та наслідки існування / Н. В. Гордієнко // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 444 : Педагогіка та психологія. – Чернівці : ЧНУ, 2009. – С. 28–35.
20. Проблеми дітей трудових мігрантів: аналіз ситуації / за ред. К. Б. Левченко – К. : Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда – Україна», Український інститут соціальних досліджень, 2006. – 63 с.